

Analyse

Groeiende maritieme macht in het Land van de Rijzende Zon

Joris Janssen Lok

Japan wil volgend jaar een voor dat land recordbedrag uitgeven aan defensie. Dat bleek op 31 augustus toen het ministerie van Defensie in Tokio zijn budget indiende voor het begrotingsjaar 2017 (april 2017 - maart 2018): 5,17 biljoen yen (een kleine 50 miljard euro) ofwel 2,3% meer dan het huidige budget. Het is niet voor het eerst in de recente geschiedenis dat de Japanse defensie-uitgaven stijgen. De afgelopen jaren is er sprake van een gestage opvoering van het budget. De extra investeringen komen vooral ten goede van de Japanse marine, lucht- en raketverdediging en een groeiend Japans vermogen om vanuit zee amfibische operaties uit te voeren met mariniers.¹ Waarom investeert Japan juist in deze capaciteiten en onderdelen?

Langzaam maar zeker neemt Japan afstand van de na de Tweede Wereldoorlog grondwettelijk vastgelegde beperkingen voor de capaciteiten en inzet van zijn krijgsmacht: de Japan Self Defence Force (JSDF). De huidige Liberal Democratic Party (LDP)-regering onder leiding van premier Shinzo Abe wordt sinds haar aantreden in 2012 geconfronteerd met wat zij interpreteert als een groeiende militaire dreiging van de drie kernmachten China, Noord-Korea en Rusland. Een dreiging die zich vooral manifesteert door sterk toegenomen maritieme en luchtoperaties van China en Rusland in en boven de wateren rondom het Japanse eilandenrijk; door Chinese territoriale claims die steeds assertiever worden opgeëist; alsmede door steeds meer raketlanceringen en kernproeven door het onberekenbare Noord-Koreaanse bewind van Kim Jong-un.

Geografische ligging

Naast de Japanse luchtmacht is het vooral de Japan Maritime Self Defence Force (JMSDF), zoals de officiële naam luidt van de Japanse marine, die profiteert van de uitgavengroei. Niet verwonderlijk, gezien de geografische ligging van deze nog steeds derde economie (na de Verenigde Staten en China) van de wereld. Die ligging zorgde ook in het verleden al voor een relatief groot belang van zeestrijdkrachten in de militaire macht van Japan.

Zo had het in de 19^e eeuw sterk geïndustrialiseerde Japan aan het begin van de 20^e eeuw een marine van wereldklasse opgebouwd. Deze bleek in staat een Russische vloot vernietigend te verslaan tijdens de Slag in de Straat van Tsushima in 1905. Dat was mogelijk dankzij superieure technologische kwaliteiten als sneller varende schepen, over grotere afstanden en met grotere precisie vurende kanons en algemeen ingevoerde radiotelegrafie.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam Japan onder grote invloed en controle te staan van de VS. Aangestuurd door de Amerikaanse bevelhebber schreef premier Shigeru Yoshida een nieuwe grondwet en strategisch doctrine. Deze Yoshida-doctrine had als kernelementen het vertrouwen op de VS voor de nationale veiligheid en opbouwen van de Japanse economie.

Artikel 9

De nieuwe, in de kern pacifistische grondwet uit 1947 kent als wellicht meest bepalende onderdeel Artikel 9, dat oorlogvoering door de staat afwijst. Japan doet hierin formeel afstand van het soeverein recht tot oorlogvoering. Het verbiedt voor zichzelf het beslechten van internationale conflicten door middel van geweld. Het artikel dicteert ook dat er in Japan geen gewapende machten met capaciteit voor offensieve oorlogvoering mogen bestaan.

Tijdens de Koude Oorlog ontwikkelde de JSDF, officieel een strijdmacht voor uitsluitend zelfverdedigingsdoeleinden (vandaar ook de specifieke benaming), zich tot een belangrijke partner van met name de Amerikaanse marine en luchtmacht. Japan hielp bij het in de gaten houden van militaire operaties van de toenmalige Sovjet-Unie in de Westelijke Stille Oceaan. Daadwerkelijke inzet van de JSDF verder weg van Japan bleef echter beperkt tot deelname aan vredesoperaties en, meer recentelijk, succesvolle anti-piraterijpatrouilles in de Golf van Aden. Tot actieve gevechtshandelingen kwam het daarbij nooit.

Bredere inzet

Inmiddels heeft de nationalistisch ingestelde regering Abe stappen gezet om Artikel 9 te herinterpreteren om zo een bredere inzet van de Japanse krijgsmacht mogelijk te maken. Zelfs is er sprake van complete afschaffing van de bepaling, om Japan weer strijdbaar te maken en daarmee de trots van de natie te herstellen. Premier Abe, tevens opperbevelhebber van de JSDF, is de hoogst geplaatste voorstander van een dergelijke aanpassing. Zijn buitenlandse en veiligheidsbeleid wordt beïnvloed door een ideologisch revisionisme dat steeds meer het nationale veiligheidsbeleid, het strategisch bondgenootschap met de VS en de relaties met China en andere landen in Oost-Azië beïnvloedt. Bij een recente stoelendans in zijn kabinet (3 augustus) benoemde Abe de eveneens sterk nationalistische politica Tomomi Inada tot minister van Defensie. Zij wordt volgens persberichten gezien als Abes kroonprinses om hem op te volgen als LDP-partijleider en mogelijk ook als premier.

Complexe strategische omgeving

Wat betekent dit nu in de praktijk voor de ontwikkeling van de Japanse maritieme macht? Vanuit het ministerie van Defensie in Tokio bepaalt mevrouw Inada het beleid voor de bijna 250.000 militairen in de JSDF, die overigens in geval van nood kunnen worden bijgestaan door zo'n 56.000 reservisten. Zo'n 50.000 van de actief dienende militairen bevinden zich in de marine. Het krijgsmachtdeel opereert op zee in een complexe strategische omgeving waarin als eerste belangrijke gegeven de — ondanks de boven geschetste trend — nog steeds hechte verbinding met de VS geldt. De Amerikanen zijn met aanzienlijke militaire macht aanwezig in Japan. Onder de vlag van United States Forces Japan (USFJ) zijn 54.000 Amerikaanse militairen en 8.000 burgerambtenaren, plus nog eens 42.000 familieleden in Japan gestationeerd. Dit valt onder het Amerikaanse-Japanse Verdrag voor Samenwerking en Veiligheid uit 1960. Het USFJ-hoofdkwartier bevindt zich op de vliegbasis Yokota.

Andere Amerikaanse steunpunten van formaat zijn de marinebases Sasebo en Yokosuka en de vliegbases Atsugi, Futenma, Iwakuni (F/A-18's), Kadena (F-15's) en Misawa (F-16's). De

laatste drie herbergen elk alleen al méér jachtvliegtuigen dan de hele Nederlandse luchtmacht momenteel nog in de lucht kan brengen. Yokosuka is thuishaven van een Amerikaanse vliegdekschip. Momenteel is dat de USS Ronald Reagan met zo'n 70 gevechtsvliegtuigen en helikopters en 5.000 bemanningsleden aan boord.

Okinawa

Hoewel bijvoorbeeld Misawa in Noord-Japan ligt en Yokota, Atsugi en Yokosuki bij Tokio, is de grootste Amerikaanse aanwezigheid op het eiland Okinawa. Dit is een van de meest zuidelijke eilanden van Japan, gelegen op slechts enkele honderden kilometers van Taiwan en de omstreken onbewoonde Senkaku-eilanden in de Oost-Chinese Zee, welke worden geclaimd door China.

Met deze omvangrijke Amerikaanse macht in de eigen voor- en achtertuin is de JSDF in principe verzekerd van de steun van een "grote sterke broer" bij een onverhoopte escalatie van de huidige regionale spanningen. Die zijn inmiddels echter van dien aard dat Japan mede onder invloed van het toenemende nationalisme zijn maritieme en lucht- en raketverdedigingscapaciteit aan het uitbreiden is.

Raketverdediging en kernproeven

Raketverdediging is daarbij het afgelopen half jaar met stip gestegen op de prioriteitenlijst. Noord-Korea heeft dit jaar meerdere proeflanceringen uitgevoerd met ballistische raketten. Dat gebeurde bijvoorbeeld op 3 augustus toen een ballistische raket neerkwam in de Japanse Zee, binnen de Exclusieve Economische Zone (EEZ) van Japan. Op 24 augustus vuurde Noord-Korea succesvol een ballistische raket af vanuit een ondergedoken onderzeeboot. Na aan de oppervlakte zijn raketmotor ontstoken te hebben, vloog ook deze raket zo'n 500km in de richting van Japan. Een schok voor Japanse (en Amerikaanse) planners, aangezien dit in theorie betekent dat Noord-Korea nu ook vanuit oostelijke richting (vanaf de Stille Oceaan) een raketaanval op Japan zou kunnen uitvoeren (of op Hawaii of de Amerikaanse Westkust).

Op 3 september werden opnieuw drie raketten afgevuurd, ditmaal vanaf mobiele lanceervoertuigen. Lanceringen waarvan de voorbereidingen volgens persberichten niet tijdig werden ontdekt. Ook deze raketten kwamen terecht in de Japanse EEZ, zo'n 200km ten westen van Hokkaido, na zo'n 800km gevlogen te hebben.

Dit werd gevolgd op 9 september door een ondergrondse kernproef in Noord-Korea, de tweede al dit jaar en de zwaarste van de vijf die tot nu zijn gehouden. Een zesde kernproef zou in het najaar op handen zijn.²

De onberekenbaarheid van het Noord-Koreaanse regime, gekoppeld met de grote angst in Japan voor de inzet van nucleaire wapens, plus de toegenomen spanningen op het Koreaanse schiereiland zelf, betekenen dat de regering Abe deze ontwikkelingen heel serieus neemt.

Anti-Access/Area Denial

Tegelijkertijd heeft ook China de afgelopen vijftien jaar een waar arsenaal aan offensieve raketbewapening ontwikkeld. Dit bestaat zowel uit kruisvluchtwapens en ballistische raketten tegen land- en zeedoelen, welke kunnen worden ingezet vanaf land, door onderzeeboten, oppervlakteschepen en door vliegtuigen. De Amerikanen gebruiken hiervoor de term Anti-Access/Area Denial (A2AD) omdat deze capaciteit in beginsel is bedoeld om de toegang tot de Oost- en Zuid-Chinese Zee (en in feite tot de gehele Westelijke Stille Oceaan) voor Amerikaanse eenheden en hun bondgenoten onmogelijk te maken. De facto betekent dat dus ook een grote bedreiging voor Japan, dat veel Amerikaanse bases op zijn grondgebied heeft. Het is de verwachting dat deze bij een militaire confrontatie als eerste zullen worden aangevallen.

Senkaku-eilanden

Japan heeft zelf een groeiend conflict met China over de onbewoonde Senkaku-eilanden in de Oost-Chinese Zee. Inmiddels hebben Japan én China allebei een zogenoemde Air Defence Identification Zone (ADIZ) ingesteld boven dit gebied. Vliegtuigen die zich daar binnen willen begeven, dienen eerst bij China, respectievelijk Japan toestemming aan te vragen. Beide landen behouden zich het recht voor in te grijpen bij ongeautoriseerde vluchten in hun ADIZ-gebied. Probleem daarbij is dat de Chinese ADIZ die van Japan overlapt.

Japan heeft een jaar geleden op het kleine eiland Yonaguni (zo'n 100km van de kust van Noord-Taiwan) een radarpost opgericht om de vliegbewegingen boven de Oost-Chinese Zee beter in de gaten te kunnen houden. Daarnaast opereren vanaf Okinawa niet alleen de Amerikanen, maar ook de Japanse luchtmacht met F-15 jachtvliegtuigen die vrijwel constant patrouilles vliegen in de Japanse ADIZ. Dat China onderzeese gasvelden in dit gebied wil gaan exploiteren draagt ook al niet bij aan verbetering van de verhoudingen.

Zuid-Chinese Zee

Tevens maakt Tokio zich grote zorgen om de Chinese activiteiten in de Zuid-Chinese Zee. Vrijwel deze hele regio wordt door China geclaimd. Dit gaat ten koste van buurlanden als de Filipijnen en Vietnam. China heeft sinds drie jaar door zandopspuiting kunstmatig eilanden gecreëerd waarop inmiddels vliegbases en andere militaire installaties zijn gebouwd. Een uitspraak afgelopen juli van het Permanente Hof van Arbitrage in Den Haag die de Chinese activiteiten veroordeelt, is door Beijing naast zich neer gelegd.

Naast de zorgen die Japan heeft over deze schending van de internationale rechtsorde is voor de Japanse economie, handel en energievoorziening een ongestoorde vrije doorvaart door de Zuid-Chinese Zee cruciaal.

Knock-out-klap

Rusland is de derde factor van dreiging voor Japan. Evenals in de Europese regio heeft Rusland ook in de omgeving van Japan zijn maritieme- en luchtmacht-activiteiten fors opgeschroefd. Het aantal alarmstarts van Japanse jachtvliegtuigen staat inmiddels op recordhoogte. Volgens de Japanse luchtmacht is het aantal onderscheppingen van Russische vliegtuigen in de zes maanden tot eind september 2016 met 67% toegenomen tot 180,

vergeleken met dezelfde periode vorig jaar. Voor wat betreft onderscheppingen van Chinese toestellen was de toename zelfs 76%, tot 407, gemiddeld meer dan twee per dag.³

Tevens heeft Rusland geavanceerde anti-schpraketten gestationeerd nabij Japan. Ook heeft het in Syrië gedemonstreerd dat het over grote afstanden landdoelen kan aanvallen met precisie-geleide kruisvluchwapens welke vanaf relatief kleine schepen kunnen worden gelanceerd. Dat betekent dat Japan ook voor dit type dreiging rekening moet houden met een verrassingsaanval vanuit elke mogelijke richting, ook vanaf de Stille Oceaan. De waarschuwingstijd om zich voor te bereiden op een dreigende militaire confrontatie is daarmee teruggebracht tot nul. Japan moet — evenals de Europese NAVO-landen — rekening houden met een potentiële knock-out-klap à la Pearl Harbor die bij verrassing kan worden uitgedeeld.⁴

Het feit dat China en Rusland tussen 12-20 september een gezamenlijke maritieme oefening hielden voor de Chinese kust, waarbij een eiland met amfibische strijdkrachten gewapenderhand werd ingenomen, heeft voor Japan de noodzaak van verdere investeringen in de eigen marine alleen maar versterkt.⁵

Transitiefase

De Japanse marine bevindt zich vanwege al deze ontwikkelingen in een transitiefase. Het zwaartepunt lag tientallen jaren lang op één missie, namelijk Anti-Submarine Warfare (ASW). Dit betekende in de praktijk het in samenwerking met de *U.S. Navy* in kaart brengen en schaduwen van Russische, Chinese en Noord-Koreaanse onderzeebootactiviteiten in de zeegebieden rondom Japan.

ASW is vanwege de toegenomen activiteit onder water recentelijk weer toegenomen in importantie. Hier zijn nu echter lucht- en vooral raketverdediging bijgekomen als hoofdtaken. Daarnaast wordt er een capaciteit opgebouwd om amfibische operaties uit te voeren, gericht op het indien noodzakelijk ver- of heroveren van eilanden.

Stok achter de deur

De Japanse vloot hangt organisatorisch, evenals de Joint Staff en Maritime Staff, rechtstreeks onder defensie-minister Inada en telt vier Escort Flotillas, zeven Fleet Air Wings en twee Submarine Flotillas, naast nog een Mine Warfare Force en andere eenheden. Alles bij elkaar telt de marine ruim 20 onderzeeboten, 150 oppervlakteschepen, 200 vliegtuigen en 145 helikopters. Daarmee is de JMSDF, ondanks alle grondwettelijke beperkingen, een van de grootste marines ter wereld. Omdat het materieel over het algemeen modern tot zeer modern is en de bemanningen redelijk tot goed getraind, gaat het hier ook om een van de meest capabele marines ter wereld. Houd daarbij in gedachten dat de JMSDF nauw samenwerkt met de Japanse Kustwacht, welke eveneens over grote aantallen schepen en vliegtuigen beschikt, waaronder ruim 50 grote en 60 middelgrote patrouilleschepen. In de confrontaties met Chinese maritieme eenheden of vissersboten, zoals die regelmatig plaatsvinden bij de betwiste Senkaku-eilanden, zijn het juist deze kustwachtschepen die in de frontlijn opereren terwijl de JMSDF over de horizon als stok achter de deur fungeert.

Onderzeeboten

De ruim twintig onderzeeboten van de Japanse marine lijken qua concept op enigszins groot uitgevallen Walrus-klasse onderzeeboten. Zij het dat de tien boten van de nieuwste Soryu-klasse beschikken over een uit Zweden geïmporteerde Air Independent Propulsion (AIP)-voortstuwingsstechniek. Daarmee kunnen deze boten gedurende langere tijd (enkele weken) onder water blijven. Ze hoeven dus niet al na relatief korte tijd hun snorkelmast boven de golven uit te steken om de dieselmotoren te kunnen laten draaien (hetgeen weer nodig is om de accu's voor de elektromotor op te laden).

Een belangrijke ontwikkeling op onderzeebootgebied was dat Japan twee jaar geleden een ontwerp gebaseerd op de Soryu-klasse heeft aangeboden aan Australië. Dat land wil twaalf nieuwe onderzeeboten bouwen. Het was voor het eerst dat Japan, conform de enige tijd geleden door de regering Abe verminderde restricties op de export van defensiematerieel, een hypermodern hoofdwapensysteem aan een buitenlandse natie aanbood.⁶

Inmiddels staat een nieuwe generatie onderzeeboten in Japan op stapel. Omdat de huidige boten nog modern genoeg zijn, biedt dit de mogelijkheid de vloot onderzeeboten verder uit te breiden.

Amfibische transportschepen

Japans nieuwe amfibische capaciteit is sinds eind jaren '90 onder protest van andere landen in de regio voortvarend opgebouwd. Dat begon rond de eeuwwisseling met de bouw van een drietal amfibische transportschepen van 14.000 ton van de Osumi-klasse. Deze hebben een ingebouwd dok voor landingsvaartuigen en vliegdekcapaciteit voor operaties met vier tot zes helikopters.

Meer recentelijk zijn daar vier aanzienlijk grotere schepen aan toegevoegd. Twee helikopter-vliegdekschepen van 18.000 ton (Hyuga-klasse) en twee van 24.000 ton (Izumo-klasse). Deze kunnen elk vliegbewegingen met tien tot veertien helikopters ondersteunen. De schepen van de Hyuga-klasse beschikken ook nog over een behoorlijke eigen luchtverdedigingscapaciteit bestaande uit Amerikaanse Evolved Sea Sparrow Missile (ESSM) geleide wapens met een bereik van zo'n 30km. Deze zijn dankzij in Nederland ontwikkelde vuurleidingstechnologie in staat gelijktijdige aanvallen van meerdere anti-schipraketten af te slaan. De twee grootste en nieuwste eenheden (van de Izumo-klasse) hebben deze luchtverdedigingscapaciteit niet. Zij beschikken wel over uitgebreide commandofaciliteiten om grote, complexe operaties op enige afstand van Japan te kunnen leiden. Deze schepen zijn de grootste Japanse marineschepen sinds de Tweede Wereldoorlog.

Tekeningen voor de volgende generatie amfibische transportschepen zijn reeds gepubliceerd, maar het is niet zeker of deze de bijna twintig jaar oude Osumi-klasse moeten gaan vervangen of dat ze als extra capaciteit aan de vloot zullen worden toegevoegd.

Raketverdediging: Aegis Combat System

Voor geïntegreerde lucht- en raketverdediging vertrouwt Japan op zes grote marineschepen (zo'n 10.000 ton waterverplaatsing elk) van de Kongo- (vier schepen) en Atago-klasse (twee schepen). Die zijn uitgerust met het in de Verenigde Staten voor veel geld (zo'n 750 miljoen

dollar per schip) “off-the-shelf” aangeschafte Aegis Combat System. Dit systeem stuurt zowel Standard Missile SM-2 (bereik: 150km) en ESSM geleide wapens aan. Deze zijn bedoeld tegen luchtdoelen (raketten, kruisvluchtwapens, vliegtuigen, helikopters of drones) die zich binnen de dampkring (“endo-atmospheric”) bevinden.

Tegen doelen die zich in de ruimte bevinden (bijvoorbeeld ballistische raketten gelanceerd vanuit China or Noord-Korea) zijn deze schepen bewapend met de Standard Missile SM-3. Deze onderscheppingsraket (kosten: meer dan 10 miljoen per stuk) bevat een zogeheten Kinetic Kill Vehicle dat na lancering buiten de dampkring (“exo-atmospheric”) wordt gepositioneerd. Daar moet hij dan een naderende ballistische raket (of satelliet...) onderscheppen en vernietigen door middel van een frontale botsing. Dit gebeurt met een snelheid van meerdere kilometers per seconde, zodat bij een succesvolle onderschepping niets dan verpulverd stof overblijft en geen potentieel gevaarlijke brokstukken nog naar de aarde terug kunnen vallen.

Japan heeft momenteel nog een extra paar van deze Aegis destroyers in bestelling (prijs: meer dan anderhalf miljard per schip).⁷ Deze worden bewapend met de allernieuwste SM-3 Block IIA versie van de SM-3 raket, welke wordt ontwikkeld in een samenwerkingsproject tussen de Amerikaanse en Japanse industrie.

“Saturation raids”

Naast deze zes (uiteindelijk dus acht) Aegis destroyers vaart de Japanse vloot met nog zo’n veertig andere grote “surface combatants” in de categorie die in Nederland zou worden aangeduid met fregatten (in Japan is de term “destroyers”). De meest moderne hiervan zijn de schepen van de Akizuki klasse (5.000 ton, twee boordhelikopters, kosten zo’n 800 à 900 miljoen per stuk — een stuk duurder dan vergelijkbare in Nederland ontworpen en gebouwde marineschepen). Deze schepen hebben dezelfde geavanceerde radarvuurleiding als de helikopter-vliegdekschepen van de Hyuga-klasse. Zij hebben echter de beschikking over veel meer ESSM raketten (in theorie is er ruimte voor meer dan 120 van deze geleide wapens per schip) om zo écht massale aanvallen met anti-schipraketten, “saturation raids”, te kunnen overleven. Het grootste deel van de technologie aan boord van deze marineschepen is in Japan zelf ontwikkeld en geproduceerd. Ook bij deze Akizuki-klasse is uitbreiding op komst: een tweetal verder verbeterde schepen van dit ontwerp is besteld en zal de komende drie jaar in gebruik worden genomen.

Daarnaast zijn er plannen voor een geheel nieuwe klasse destroyers van eigen ontwerp, met de nieuwste generatie radars, vuurleiding en commandovoerings-technologie aan boord. Deze schepen zullen in het komend decennium in dienst komen.

Tegenwicht

Al deze investeringen versterken Japans vermogen om een tegenwicht te bieden tegen de groeiende strategische en militaire (Anti-Access/Area Denial) assertiviteit van China, van Noord-Korea en van Rusland. Een discrepantie is echter dat China zijn defensiebudget al een decennium lang jaarlijks met dubbele percentage-cijfers verhoogt, terwijl Japan een minder steile groeicurve laat zien en ook nog wordt teruggehouden door zijn grondwettelijke restricties. Daar wordt weliswaar aan gewerkt door de regering Abe, maar feit is dat Japan

niet zo ongeremd zijn militaire macht kan en mag uitbreiden als China (en ook Rusland?) dit lijkt te doen. Tel daarbij op de rare sprongen van het onberekenbare Noord-Korea, plus nog mogelijk escalerende acties die Zuid-Korea zou kunnen ondernemen richting zijn noorderbuur, en de zorgen in Tokio over onzekerheid en instabiliteit in deze regio groeien alleen maar verder.

Aangezien het Westen en zeker ook Nederland in de huidige geglobaliseerde wereldeconomie onverbrekkelijk verbonden zijn met het wel en wee van onze economische partners in Oost-Azië (China, Japan, Taiwan, Zuid-Korea), is dit een ontwikkeling waar men zich ook hier grote zorgen over zou moeten maken. Het minst verstandige dat in deze context gedaan kan worden is het verder veronachtzamen en laten wegzinken van onze maritieme capaciteiten. De les die Japan ons leert is dat juist deze cruciaal zullen zijn in elk komend conflict.

Joris Janssen Lok is een kwart eeuw lang werkzaam geweest als vak-journalist op het gebied van internationale veiligheid en defensie bij onder andere *Jane's* en *Aviation Week*. Momenteel is hij werkzaam bij Thales Nederland BV en lid van de Adviesraad *Atlantisch Perspectief*. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

1. Julian Ryall, 'Japanese MoD seeks \$50bn to counter Chinese, N Korean threats', *Jane's Defence Weekly*, 7 september 2016.
2. Gabriel Dominguez, 'South Korea detects signs North may be preparing for another nuclear test', *Jane's Defence Weekly*, 28 september 2016.
3. Reuters, 'Japan jet scrambles against Chinese aircraft hit six-month record', 14 oktober 2016.
4. De Noorse minister van Defensie mw. Ine Eriksen Sjøreide stelde onlangs: "Na jaren van bezuinigingen is er veel achterstand in onderhoud ontstaan. Dat loop je niet op korte termijn in. We moeten naar een capabele en duurzame krijgsmacht en dat kost tijd en geld. We investeren daarbij eerst in de vitale onderdelen: de luchtverdediging (...). Tot voor kort konden we rekening houden met een waarschuwingstijd. Die bestaat nu niet meer, dus we moeten altijd paraat staan. Het betekent ook dat ons materieel zo veel mogelijk inzetbaar is." Evert Brouwer, 'Noorse krijgsmacht slaat nieuwe weg in', *Defensiekrant*, 23 september 2016.
5. Andrew Tate, 'Sino-Russian naval exercises conclude with island-seizure operation', *Jane's Defence Weekly*, 28 september 2016.
6. Een andere poging van dergelijk kaliber was een mislukte poging om Kawasaki P-1 maritieme patrouillevliegtuigen te verkopen aan het Verenigd Koninkrijk – dat land koos in juli dit jaar voor de Amerikaanse P-8 van Boeing.
7. Navy Recognition website, 'Japan's Maritime Self-Defence Forces to get 2 more Aegis Destroyers', 23 juli 2014.